

Trys žingsniai literatūros fenomenologijos link su Arūnu Sverdiolu

Jūratė Levina

Vilniaus universiteto
A. J. Greimo semiotikos ir literatūros teorijos centras
E. paštas jurate.levina@ff.vu.lt
ORCID <https://orcid.org/0000-0001-8721-9467>

Santrauka. Straipsnyje pabrėžiama Arūno Sverdiolo tyrimus ir jo mokyklą grindžianti metodologinė orientacija į hermeneutinio konkrečių kultūros reiškinių supratimo praktiką ir pademonstruojamas jos vaisingumas paties Sverdiolo netirtoje literatūros fenomenologijos srityje, pratešiant jo atliktą Alfonso Nykos-Niliūno dienoraščių egohermeneutiką poetinio teksto analize. Literatūros kūrinys apibrėžiamas hermeneutinės literatūrinio diskurso paskirties akiratyje kaip ištara, kuria išreiškiama originali fenomeninė pasaulio reiškinių pagava, teigiant, kad tokį literatūros išraiškumą palaiko kūrinio kalbinės formos ir ja išreiškiamos fenomeninės patirties jungtis, nustatoma kiekvienoje ištaroje gramatiškai įrašytu diskursiniu mechanizmu. Konkreti jo struktūra išryškinama Nykos-Niliūno savikūros diskursų interpretacijoje: poeto pastangą kurti ir kultivuoti savąjį „aš“ hermeneutinėje egzistencinio laiko ašų topografijoje Sverdiolas rekonstruoja iš jo dienoraščių, o pats Nyka-Niliūnas suteikia savikūrai poetinę formą eilėraštyje „Autobiografija 1986“, išreiškiančiame jo „aš“ sąrangą kaip bendresnį, poetinės savimonės apskritai, fenomeną.

Pagrindiniai žodžiai: literatūros fenomenologija, literatūros hermeneutika, literatūrinis diskursas, Arūnas Sverdiolas, Alfonsas Nyka-Niliūnas

Three Steps Towards the Phenomenology of Literature with Arūnas Sverdiolas

Abstract. The paper outlines the methodological orientation of Arūnas Sverdiolas's scholarship and his school towards the praxis of the hermeneutic understanding of concrete cultural phenomena and takes this approach into the field of the phenomenology of literature. The attempt begins with a definition of the literary work in the hermeneutic framework of discourse, in which the work is considered to be an utterance that expresses an originary grasp of world phenomena. This capacity of the work to express is enabled by the operative mechanism of discourse, which binds, by the means of grammar and reference, the linguistic form of the work to the intentional structure of experience. To show this mechanism at work, the paper looks into Alfonsas Nyka-Niliūnas's project of self-creation: Sverdiolas examines the poet's diaries to reconstruct his effort of cultivating his poetic ego along the hermeneutic lines of the existential time, while Nyka-Niliūnas himself expresses this self-conception poetically as a more general phenomenon – the phenomenon of poetic self-consciousness as such – in the poem “Autobiography 1986”.

Keywords: phenomenology of literature, hermeneutics of literature, literary discourse, Arūnas Sverdiolas, Alfonsas Nyka-Niliūnas

Received: 21/05/2020. Accepted: 28/09/2020

Copyright © Jūratė Levina, 2020. Published by Vilnius University Press.

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Licence (CC BY), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Įvadas

Arūni Sverdiolui esame dėkingi už daugiakryptį filosofinį darbą, dirbamą originaliais, savarankiškai suformuotais hermeneutiniais pagrindais, ir hermeneutinių kultūros tyrimų mokyklą, kurią daugeliui mūsų teko privilegija eiti jo seminaruose ir tarpasmeniniame bendravime. Ši mokykla ypatinga hermeneutiniu nuoseklumu: Sverdiolas siekia ir moko mus pažinti hermeneutinius kultūros supratimo pamatus tam, kad geriau išpildytume hermeneutinę programą suprasti rūpimus dalykus, kurią jis vykdo pats savo tyrimuose ir skatina mus tęsti taip suvokiamą hermeneutikos projektą savose – filosofijos, menotyros, kultūros istorijos – srityse.

Čia man skirtuose puslapiuose šiuos tris Sverdiolo hermeneutikos žingsnius žengsiu literatūros fenomenologijos link. Pirmuoju nurodysiu jos sritį, iškėlusį fenomenologines hermeneutinių literatūros apibrėžimų atramas; antruoju išryškinsiu Sverdiolo atliktos Alfonso Nykos-Niliūno dienoraščių egohermeneutikos (Sverdiolas 2015) architektūrą; trečiuoju – parodysiu šios architektūros poetinę transformaciją Nykos-Niliūno eilėraštyje *Autobiografija 1986* (1996). Pastarieji du analizės žingsniai išskleis, kaip hermeneutiškai apibrėžiamas literatūros *modus operandi* veikia poeto savikūros diskurse, skirtingai įgyvendintame dienoraščiuose ir poezijoje, ir nurodys kelias šiame skirtume išskylančias fenomenologines poetinio diskurso apibrėžtis.

Šį tyrimą atlieku turėdama omenyje tris laukus, kuriuos šiam straipsniui numatyta apimtis leidžia tik nurodyti. Dar beveik neegzistuojančiame Sverdiolo mąstysenos tyrimų lauke ši analizė patvirtins, kad jo hermeneutika turi fenomenologinę šerdį ir nagrinėtina kaip fenomenologijos tąsa, juolab kad pats Sverdiolas apie fenomenologinius savo hermeneutikos pagrindus beveik nerašė (Sverdiolas 2014: 178). Nykos-Niliūno sąmoningumo poetika tirta daug, taip pat ir iš fenomenologinės perspektyvos (plačiausiai – Giedrės Šmitienės), tad čia apsiribosiu vos pora nuorodų į nagrinėjamo eilėraščio interpretacijas, kurias mano siūloma nuosekliai fenomenologinė prieiga verčia koreguoti, o klausimą, kiek ši korekcija reikšminga Nykos-Niliūno supratimui ir vertinimui apskritai, tenka palikti kitam, stambesniajam tyrimui. Juolab neaprėpiamas trečiasis – fenomenologinių literatūros tyrimų – laukas, kurį taip pat turiu omenyje. Jų padėtis Lietuvoje (ir pasaulyje) savaip paradoksali: juos vykdo ir fenomenologai, ir įvairių mokyklų literatūrologai, tačiau ši įvairovė nesudaro vieno diskurso. Skirtingų išeities pozicijų tyrėjai beveik necituoja vieni kitų, nesiremia vieni kitų darbais, o svarbiausia – nesiūlo paties literatūros fenomeno apibrėžčių, kurios pagrįstų ir įgalintų fenomenologinę literatūros tyrimų metodologiją, integruojančią filosofinę ir literatūrinę prieigas, kaip to reikalauja literatūros fenomenas. Spręsti šią problemą – ilgalaikis ir turbūt ne vieno tyrėjo reikalas, tačiau šis tyrimas vis dėlto parodys tokios metodologijos galimybę.

Literatūros hermeneutika ir fenomenologija

Į literatūros fenomenologijos sritį tiesiogiai įveda kalbos išraiškingumo problematika. Literatūrologijoje ji glūdi formos ir turinio perskyroje, grindžiančioje kiekvieną kūrinio

analizę, nors dažnai pati perskyra lieka neapibrėžta, o reflektuojama pasirodo nevienareikšmė. Hermeneutika ją apibrėžia ir svarsto fenomenologinėje intencionalumo struktūroje, kurioje literatūrai tenka paskirtis perteikti prasmę: iškelti į patirtį ir supratimą kokį nors gyvenamo pasaulio reiškinių, arba fenomeną. Kalbos, arba literatūrinės formos, vaidmuo šioje struktūroje konstitutyvus, tačiau hermeneutiškai sučiuopti jos konstitujančią sąrangą pasirodo ne taip jau paprasta. Tam reikia išlaikyti stereoskopinę – sykiu hermeneutinę ir filologinę – žiūrą, kuri įgalintų mus atskleisti literatūros kūrinio fenomeninę dvipusybę: išvelgti ir parodyti, *kaip* literatūros kūrinys jam būdinga vienatine kalbine forma išreiškia *kažką*, ką suprantame kaip tam tikrą pasaulio patirtį, arba fenomeną.

Hansas-Georgas Gadameris bekompromisiškai atskiria hermeneutinę ir filologinę prieigas, nors literatūros aprašymuose taip pat nurodo sritį, kur reikėtų ieškoti jų suderinamumo. Verta pastebėti, kad Gadamerio nepasitikėjimas filologija įgalina ir nukreipia jo pastangą suformuluoti hermeneutikos programą. Tai itin aiškiai matyti veikale *Tiesa ir metodas*, kur jis nuosekliai iškelia prasmės pagavos pirmenybę, siekdamas įveikti esmiškai reduktyvias filologinių metodų, XIX a. užvaldžiusių humanitarinius mokslus, prielaidas hermeneutine perspektyva. Kalba kaip objektas, tai yra – jos vidinė sąranga ir veikimo mechanizmai, yra kalbininko rūpestis, sako Gadameris. O hermeneutikai, ieškančiai supratimo, rūpi ne *kaip*, o *kas* sakoma, tad jai kalba yra „tik išankstinė sąlyga“: „pasakymas turi būti suprantamas akustiškai, o fiksavimas raštu iššifruojamas“ (Gadamer 1999: 181), ir tiek. Vos peržengus kalbos perskaitomumo ar girdimumo slenkstį, ji veikia supratimo struktūroje, todėl nagrinėti reikia ją, o ne kalbą. Gadameriui tai neišvengiamo hermeneutinės arba filologinės prieigos pasirinkimo klausimas: kiekviena iš šių perspektyvų reikalauja suskliausti kitą (1999: 180–181), mat patirtyje kalba atlieka savo hermeneutinę paskirtį įveiksminti supratimą tik tada, kai pati lieka nematoma suvokiant ją perteikiamą prasmę, o reflektuoti kalbą, priešingai, galima tik sutrikus kalbos supratimui arba valingai jį suskliautus.

Literatūrinis tekstas – akivaizdi, fenomenologinio kalbos patirties aprašymo reikalaujanti išimtis: čia prasmė neatskiriama nuo ją perteikiančios kalbinės formos – eilėraščio negali persakyti kitais žodžiais jo nesuardęs. Jo žodis perteikia, „daro esama ne tik tai, kas pasakyta, bet ir pats save“ (Gadamer 1999: 190). To pasiekama ypatinga teksto sintakse, kuri sulaiko prasmės pagavą, verčia skaitytoją įsitempti, sutelkti dėmesį į numatomą literatūrinės ištarnos prasmę ir taip išlaiko pačią kalbą gyvoje, kūniškai intencionalioje patirtyje. Supratimą Gadameris apskritai esmiškai sieja su kalbos kūniškumu (Gadamer 2019: 174), o literatūrinę sintaksę laiko ypatinga tuo, kad ji turi savą prasminį krūvį: kuria „papildom[us] reikšmių santyki[us], neįpint[us] į prasmės teleologiją“, kurie „suteikia literatūriniam sakiniui apimtį“ ir verčia skaitytoją „įsiklausyti“ (Gadamer 1999: 191). Hermeneutinė prasmės pirmenybė dėl to niekur nedingsta – „šis įsiklausymas <...> vis dėlto lieka klausymu kažko, kas atskleidžia girdimą dalyką kaip prasminį šnekos pavidalą“ (*ibid.*). Tai intencionali sykiu pačios kalbos ir ja išsakomo dalyko patirtis, kurioje kalba yra prasmę konstituojanti tarpininkė ir terpė.

Kas tai per sintaksė ir kaip randasi tokia jos galia, Gadameris neišskleidžia, bet tai padaro Paulis Ricėuras. Kitaip nei Gadameris, jis neištumia kalbos analizės į hermeneuti-

kos užribį, bet parodo, kaip kalbą gaubia ir smelkia hermeneutinė diskurso struktūra, kurioje ir tik kurioje kalba ką nors pasako. Kalbos sistemai priklausančią reikšmę Ricœuras nagrinėja greta prasmės ir nuorodos kaip diskurso funkcijų – jos išpildo ištaros paskirtį pasakyti kažką (ką suprantame kaip ištaros prasmę) apie kažką (ką šnekantysis nurodo kaip apkalbamą objektą). Taip ištaroje kalbinė reikšmė įgyja intencionalumo kryptį ir dialektiką: tai ir tariančiojo manoma prasmė (tai, ką jis turi omenyje ir sako), ir ištarto sakinio, kaip kalbinės struktūros, reikšmė (tai, ką sako sakinytis), taigi diskurse reikšmė yra sykiu „ir noetinė, ir noeminė“ (Ricoeur 2000: 24). Jos sintaksė taip pat ne gramatinė, jungianti kalbos vienetus, o fenomenologinė – jungianti intencionalumo struktūros narius numanomų prasmių ir nuorodų tinkle. Intencionalumo dėmenys (suvokiantis „aš“ ir jo suvokiniai) joje pažymėti kalbiniais vienetais, pirmiausia – deiksėmis, kaip asmeniniai ir parodomieji įvardžiai, laiko bei vietosrieveksmiai ir veiksmažodžių laikai, nurodantys kalbančiojo vietą ir išdėstantys visas ištaros nuorodas ir reikšmes jo atžvilgiu (*ibid.*: 24–25). Tik todėl, kad esame įvaldę kalbą kartu su šiuo diskursiniu mechanizmu, galime, kaip sako Gadameris, „įsiklausyti“ į ištaros kalbą ir „išgirsti“ ja išsakomą dalyką kaip prasmę – suprasti tą esmę, kuri atsiveria kalbėjime, bet pati yra ne kalbos, o ja išsakomos patirtinės tikrovės fenomenas.

Tai bendra diskurso tvarka, įgalinanti bet kokį susikalbėjimą ir taip konstituojanti žmogaus kultūrinį pasaulį (*ibid.*: 49), tačiau poezija išpildo konstituojančią kalbos paskirtį itin intensyviai – ji įkalbina naują, dar neišsakytą, originalią pasaulio patirtį ir buvimo jame būdą. Tam poetas išrauna kalbą iš įprastinių reikšmių ir nuorodų, o tai reiškia sunaikinti jaukų, savaime suprantamą, savą pasaulį, kaip daro Edmundas Husserlis susklausdamas natūraliąją nuostatą dėl fenomenologinės redukcijos (*ibid.*: 72–73). Tik poetas tai daro ne tam, kad įsisąmonintų patirties sąrangą, kaip fenomenologas, o tam, kad išrūktų į menamybės sferą ir joje supintų naują intencionalumų tinklą – tokią reikšmių ir nuorodų konfigūraciją, kuri įtrauks skaitytoją į originalią pasaulio patirtį, kylančią iš supratimo pastangos, kurios pareikalauja eilėraštis (*ibid.*: 73). Taigi, kartu su Ricœuru šiek tiek tikslindami Gadamerį, sakytume, kad poetinės ištaros sintaksė suteikia jos prasmei apimtį ne todėl, kad ją sudaro „papildomi reikšmių santykiai, neįpinti į prasmės teleologiją“ (Gadamer 1999: 191, kursyvas mano), o todėl, kad sintaksė ir yra ta teleologinė ištaros reikšmių tvarka, kurios tikslą atrandame tik perpratę pačią tvarką ir, ją perprasdami, suvokę tą pasaulio pagavos galimybę, kurią sučiuopia ir perteikia eilėraštis.

Literatūrologui toks kūrinio apibrėžimas ne tik patvirtina šiandien jau retai ginčijamą semiotinę nuostatą, kad kūrinio forma ir turinys yra vienas nuo kito neatsiejami jo prasminės sąrangos dėmenys, bet ir nurodo, kad literatūrinio teksto rišlumą sudaro ir palaiko fenomeninė tam tikros, kūrinyje išreiškiamų gyvenamos tikrovės reiškinų intencionalios patirties sąrangą. Vadinasi, fenomenologinę teksto poetikos analizę turi orientuoti tokios patirties – kūriniu iškeliamo fenomeno, suvokiamo kaip tai, *ką* išreiškia tekstas, – pagava ir fenomenologinis aprašymas. Integrali fenomenologinė prieiga prie literatūros reikalauja, kad intencionalios patirties ir kalbinės kūrinio formos analizė eitų koja kojon, nes tai lygiavertės, viena kitą formuojančios literatūrinio diskurso plotmės. Tačiau toliau atliekamai analizei pasirinktas atvejis ypatingas: Sverdiolo atlikta Nykos-Niliūno dieno-

raščių egohermeneutika išryškina tokią egzistencinės savipatirties intencionalumą architektūrą, kurią pats poetas iškelia prieš akis vienu neilgu eilėraščiu, užaštrinęs estetinius šios savipatirties matmenis. Tad šįkart pradėsiu nuo fenomeno, kurio išraišką išskleis ir performanso poezija, apibrėžčių.

Hermeneutiniai poeto savikūros apmatai

Sverdiolo darbų panoramoje Nykos-Niliūno dienoraščių hermeneutika (Sverdiolas 2015) yra vienas iš naujausių, savarankišką jo hermeneutikos skirsnį sudarančius egologinių tyrimų, kuriuose Sverdiolas tiria iškilių kultūros asmenybių, kūrusių kituose nei filosofija, baruose, mąstyseną, siekdamas iškelti filosofinius jų individualios savimonės matmenis. Tiesa, savo literatūros sampratą Sverdiolas išsamiau nusako ne čia, o nagrinėdamas esminę filosofijos ir literatūros tarpusavio priklausomybę Witoldo Gombrowiczaus kūryboje (Sverdiolas 2019), iškeliančioje savarankišką filosofinę literatūros vertę: literatūra leidžianti autoriui ištrūkti į menamybės sferą ir apmąstyti tai, ko faktiškai nėra, tariamą nuosaka, užduodamą menamo veiksmo formule „kas būtų, jeigu...“. Literatūrinis tokio veiksmo pasakojimas pasirodo esąs mąstymo forma, neatsiejama nuo ja sučiuopiamos minties: taip perteikiamą mintį perfrazavus sąvokomis, kažkas esmiško, ką pasako literatūrinis pasakojimas, akivaizdžiai išslysta (Sverdiolas 2019: 45:55–48:20). Taigi Sverdiolas savaip formuluoja veikiau rikiorišką (negu gadamerišką) sampratą, kad literatūrinio diskurso sąranga sudaro juo perteikiamos prasmės teleologiją (o ne tik papildoma ją pridėtine apimtimi). Konstitutyvią poetinės formos galią pamatysime per skirtumą, palyginę Nykos-Niliūno savivokos pobūdį ir reikšmę dviejuose egologiniuose jo diskursuose: dienoraščiuose, šiuo aspektu išnagrinėtuose Sverdiolo, ir eilėraštyje, kurio analizę toliau atliksiu aš.

Nykos-Niliūno dienoraščius Sverdiolas skaito kaip korpusą, kuriame išsamiausiai skleidžiasi jam parūpusi poeto „pastanga sąmoningai suvokti, formuoti ir kultivuoti savąjį aš“ (Sverdiolas 2015: 49) – visą gyvenimą trukęs dienoraščių rašymas poetui buvęs „gyvenimas veiksmazodine <...> prasme, t. y. aktyvus jo darymas, suteikimas jam pavidalo“ (*ibid.*: 50). Jo savikūrą Sverdiolas rekonstruoja išryškindamas Martino Heideggerio apibrėžtą egzistencinio laiko struktūrą, nors pačią rekonstrukciją orientuoja veikiau huserliškas egologinės analizės tikslas iškelti poeto subjektinės savasties steigties ir saugos dėmenis ir taip išskleisti jo sąmonės sąrangą (cf. Sverdiolas 2018: 145–149). Hermeneutinė ir fenomenologinė perspektyvos čia pinasi ir palaiko viena kitą. Nykos-Niliūno savikūros projekto apmatai hermeneutiški: jis mato save egzistenciniame laike – projektuoja savo gyvenimą, jį gyvena ir reflektuoja praeities, dabarties ir ateities akiraityje, valdomas įtampų tarp šių žmogiškos būties laiko vektorių (Sverdiolas 2015: 49–50, 63–64, 70). O fenomenologinėje šios egologijos plotmėje laikiniai vektoriai pasirodo esą savirefleksijos kryptys ir poetinės savimonės ir kūrybos mokykla.

Poeto saviprojektavimas abiem egzistencinio laiko kryptimis gana aiškus. Jis mato save būsimą, ateityje – siekia tapti poetu, „išauginti“ savo poeziją ir sykiu save kaip poetą (Nyka-Niliūnas 2002: 58; Sverdiolas 2015: 56), tam atsiriboją nuo žmonių, mėgina

„išgyventi, suaugti su aplinka“ (Nyka-Niliūnas 2002: 30; Sverdiolas 2015: 52–53) arba įsikurti tekstu pasauliuose, skaitydamas tas pačias knygas, iš lapo ar iš atminties (Nyka-Niliūnas 2002: 346; Sverdiolas 2015: 61), ir taip panirti į policentrinę tikrovės patirtį, kai „ne aš gyvenu pasaulyje, bet pasaulis <...> gyvena manyje“ (Nyka-Niliūnas 2002: 414; Sverdiolas 2015: 54). Jis taip pat kultivuoja paseizmą – atgręžtį į praeitį, gyvenimą praeityje ir praeitimi (Sverdiolas 2015: 63–70): siekia ją išgyventi „*antrą kartą*“ (Nyka-Niliūnas 2003: 276; Sverdiolas 2015: 66) ir kartu su ja „atgau[ti]“ save (Sverdiolas 2015: 68). Tai sąmonės veiksmai – atminties, dovanojančios patirties kartotė, kai pavyksta „vėl tiksliai išgyventi ir pakartoti save“, „lašas po lašo atgaivinti seniai išdžiūvusį balandžio lietų ir visus tik man tegirdimus garsus“ (Nyka-Niliūnas 2002: 68; Sverdiolas 2015: 66), susijusius, bet nesutampančius su vietomis, kur jie buvo išgirsti, kaip gimtieji Nemeikščiai, tremties pradžioje prisijaukintas ir jo „*tikr[ąja]*“ buvein[e]“ tapęs Tiubingenas (Nyka-Niliūnas 2002: 187; Sverdiolas 2015: 65) ar jau skaitytos knygos (Sverdiolas 2015: 69).

Dabartis egzistencinio laiko vektorių topografijoje yra krizės teritorija. Sąmonei, sako Sverdiolas, ji „niekad nesireiškia gryna, joje <...> esmiškai dalyvauja nukreipties į ateitį ir praeitį elementai“, bet būna ir itin intensyvių patirčių, kai „visiškai susitelkiama ties dabartimi, spontanika be refleksijos ir be žodžių“, „be jokios perspekcijos ar retrospekcijos“ (*ibid.*: 70). Tokia patirtis ekstatiška sąmonės apskritai atžvilgiu: refleksija ir ją lydinti patirties įkalbinimo pastanga suardo būties vienį ir pilnatvę – atskiria gyvą patirtį nuo ją reflektuojančios sąmonės, todėl ekstatinė palaima siejama su savimonės nuslopimu, užsimiršimu. Nyka-Niliūnas tokioje dabarties patirtyje „gyven[a]“ tobulai, kaip dobilas žydi tobulai, kaip akmuo dirvoje į nieką nekreipia dėmesio tobulai“, o „griebtis žodžių, tuo labiau rašto, jai išreikšti būtų <...> gamtinės rimties pažeidimas“ ir prasmės suardymas (Nyka-Niliūnas 2002: 9–10; Sverdiolas 2015: 71). Vis dėlto, pagal šią aristotelinę *cum* haidegerišką logiką, kaip dobilas tobulai gyvena žydėdamas, o akmuo – abejingai gulėdamas dirvoje, taip poetas tobulai gyvena rašydamas poeziją. Taigi akimirka, kai dabartis įkalina Nyką-Niliūną artimo žmogaus praradimo skausme taip stipriai, kad neįmanomas joks veiksmas, jis „[p]aim[a] plunksną ir raš[o]“ (Nyka-Niliūnas 2002: 89; Sverdiolas 2015: 71). Biografiškai šį savaiminį gestą Nyka-Niliūnas patyręs kaip lūžį: po žmonos Sandros mirties gyvenimas prarado prasmę – tapo fikcija, spektakliu, kuriame jis matė save lyg priešais, būties scenoje, tarsi jis „egzistuo[tų] tik šalia kažko ir per metrą virš žemės“ kaip „kažkokios „kosmogoninės“ dramos ar komedijos personažas“ (Nyka-Niliūnas 2014: 118; Sverdiolas 2015: 74). Šiuo įvaizdžiu Sverdiolas užbaigia savąją Nykos-Niliūno egohermeneutiką: jis aiškiai išreiškia gyvenimo pabaigą – gyvos patirties negalimybę po to, kai ego tapo grynu vaidiniu tarp kitų vaidinių.

... ir jų poetinė transformacija

Poezijoje toks ego per(si)kėlimas į vaidybinio veiksmo sceną turi priešingą – konstitutyvią – vertę. Tai akivaizdžiausias būdas poetui objektyvuoti savąjį „aš“ – iškelti save patį iš gyvos patirties ir į-si-vaizduoti kaip tam tikros sąrangos sąmonę. Juk menamybė

grindžia bet kokią savipatirtį: laiko ašyje į ateitį ar į praeitį projektuojamas „aš“ taip pat menamas, nors ir tvirčiau susijęs su faktine tikrove negu grynai literatūriniai pramanai. Dar daugiau: tapęs savo kūrinio skaitytoju ir jame stebėdamas pats save, poetas atgauna savo būties vienį – suvokia jos ir pasaulio rišlumą, objektyvuotą eilėraštyje sukurtame vaizdinyje (Gadamer 2019: 144). Tokią savo poetinės sąmonės pagavą matome Nykos-Niliūno eilėraštyje *Autobiografija 1986* (1996):

Autobiografija 1986

Gimiau ir augau dar tėvų
Fantazijos sukurtoje valstybėje.

Turėjau savo
Namus ir savo vardą
Laike ir būtyje. Dabar

Aš vadinuosi Killalusimeno
Ir gyvenu lagamine,
Kuriam vežiojuosi save lėktuvais
Ir traukiniais, susidėliojęs
Reikalingiausius kasdienybei daiktus –
Miniatiūrinius baldus ir knygų
Lentynėles su savo
Discours de la méthode,
Su savo *Sein und Zeit*, su savo
Baigiančiom susidėvėti kaukėm,
Mėgindamas surasti vietą
Laike ir būtyje:

Viešpatie, tik neatmink,
Kad aš kada turėjau
Savo namus ir savo vardą!

Baltimore, 1986

Į menamos ir gyvenamos tikrovių dialektikos sferą mus įkelia jau antraštė: autobiografijoje faktografinė intencija esmiškai pinasi su literatūrinės menamybės elementais. Pastarųjų reikšmė čia juo stipresnė, kad autobiografija pavadintas poetinis tekstas. Bet jį įrėminantys paratekstai veikia priešinga kryptimi – sukabina faktinę ir menamą tikroves: antraštėje ir po eilėraščiu nurodyta ta pati data sako, kad jame inscenizuojama dabartis sutampa su jo rašymo dabartimi, tad čia kalbantis menamas „aš“ – ne visai prasimanytas, o 1986 m. Baltimorėje rašančio poeto projektuojamas asmuo. Tokios nuorodos į faktinę šios ištaros situaciją susieja ją su istoriniu pasauliu – poeto biografine bei rašymo akto dabartimi. Konstituojančią rašto reikšmę išsako antraštės morfologija: tai poeto savęs paties (auto-) gyvos patirties (-bio-) užrašymas (-grafija) – rašymas ir užrašas, kuriais kalbiškai įpavidalinama ir sykiu sučiuopiama savastis.

Kaip ir dienoraščiuose, poetas projektuoja save egzistencinio laiko vektorių topografijoje – ji grindžia gramatinę eilėraščio architektūrą. Trys strofos artikuliuoja tris

egzistencinio laiko atkarpa: pirmoje poetas kalba apie savo ištakas, gimimą, praeityje būtuojų laikų; antroje aprašo dabartinę savo savimonę esamuojų; o trečiojoje žiūri į ateitį – meldžia Viešpatį išsaugoti tai, kas yra. Kiekvienai laiko atkarpai skirta atskira strofa, bet jos atskirtos tik tam, kad būtų supintos tarpusavyje. Išraiškos paviršiuje jas sieja vienas sakinys: trečias iš trijų eilėraščių sudarančių sakinių driekiasi per visas tris strofas. Kad juo nusakoma dabarties dalykų padėtis, pažymi pirmos strofos pabaigoje pakibęs pirmasis jo žodis „Dabar“, anonsuojantis ilgą, 12-os eilučių dabarties aprašymą antroje strofoje ir trečios strofos trieilį, kur numatoma ateitis. Taip sintaksė įkūnija egzistencinio laiko dialektiką: praeitis ir ateitis nesutampa su dabartimi, bet jos visos pasirodo vienoje visa aprėpiančioje suvokiančios refleksijos dabartyje.

Centras, iš kurio reflektuojama, – šią ištara tarantis „aš“ – pažymėtas pačioje sakinio pradžioje: tai pirmas antros strofos žodis ir klišinių, lengvai suprantamų predikacijų, vartojamų prisistatyti (pasisakant vardą ir gyvenamąją vietą), veiksnys. Taip aiškiai nurodžius šnekančiojo vietą, prasideda ilgas, sudėtingos struktūros pridėtinis pažyminio sakinys, kuriuo persona detalizuoja savo gyvenimo vietą ir būdą. Barokinė sakinio sintaksė pina vienarūšius papildinius ir pažyminius į vieną eilutę po eilutės tankėjantį nuorodų mazgą iki pat strofos pabaigos, kur persona dar nebaigia sakinio, o deda dvitaškį, tad tik atsikvepia, stabteli, kad pereitų į metarefleksijos poziciją (ir trečią strofą), papildančią ką tik pateiktą ekspoziciją vertinamąja išvada. Ji brėžiama numanomos ateities perspektyvoje, kurios akiratis aprėpia visu eilėraščių nusakytą dalykų padėtį ir joje išskylantį kontrastą: autobiografinis „aš“ įvertina pradinę praeityje likusią situaciją kaip nepageidaujamą (nenori į ją sugrįžti) ir tuo netiesiogiai pasisako apie dabartinę padėtį teigiamai. Taip poetas užveria eilėraščių žiedinėje struktūroje, aiškiai apriboja jo nuorodų lauką ir jame apibrėžia reiškinį: savo subjektinę savastį, kuri refleksijos ir rašymo dabartyje pasirodo tapusi, įvykusi, išpildyta – tokia, kurią jis pripažįsta savastimi ir siekia išlaikyti. Haidegeriškoji egzistencinio laiko triada čia palaiko triapakopę savirefleksijos architektūrą, kurią sudaro: (1) reflektuojama praeities savastis, (2) visą egzistencijos lauką aprėpianti ir intensyviausiai išgyvenama dabartinė savimonė ir (3) abi laikines atkarpas ir jose susiformavusias savastis pažįstanti persona, projektuojanti save iš dabarties paribio į numanomą ateitį.

Esminis šios savimonės dėmuo pasirodo esąs sąmonės skilimas į patiriančią ir savo patirtį stebinčią ego instancijas. Būtent šios skirties stinga pirminėje palaimingo vienio su pasauliu ir savimi būsenoje, patirtoje gimtuose namuose. Toks vienis – prigimtinė žmogaus būklė, bet jai būdinga idiliška darna su pasauliu ir savimi ne gamtinė, o socio-kultūrinė – duota žmonių nustatytoje tvarkoje, „dar tėvų / Fantazijos sukurtoje valstybėje“, kur žmogaus tapatybė pažymėta jam duotu vardu, nurodančiu jo vietą tarp kitų žmonių. Jos savos tiek, kiek lieka neįsąmonintos gyvenant jas suteikusioje tvarkoje, taigi savasties kaip reiškinio – kaip kažko, kas reiškiasi ir suvokiama, – čia nėra. Tokio savastingumo autobiografinis „aš“ atsižadės dėl dabartinės būklės, kurioje jis gyvena ištrūkęs iš gimtosios terpės ir „[m]ėgindamas *surasti* vietą“ pasaulyje. Jo paieškas įkūnija klajoklio figūra leidžia supinti ištisą tinklą savasties pertrūkių ir susvetimėjimų su savimi pačiu ir pasauliu: šis „aš“ nebeturi savo vardo (jis liko praeityje), bet „vadin[a] si“ paties pasirinktu vardu; jis ir gyvena lagamine, ir save jame vežiojasi; jo lagaminas –

taid ir savastis – talpina ir jaukią kasdienybę namuose (tarp knygų lentynų ir kitų baldų), ir kasdienę veikseną tarp žmonių (dėvint įprastas, netgi „[b]aigianči[as] susidėvėti kauk[es]“ – socialines tapatybes), ir kitakalbes, o vis tiek „savo“ knygas.

Knygos neatsitiktinės. Diskursinėje eilėraščio architektūroje jos tampa Ricœuro apibrėžtų įtampų tarp reikšmės, nuorodos ir prasmės mazgais ir visuminės eilėraščio prasmės atramomis. Junginius „savo *Discours de la méthode*“ ir „savo *Sein und Zeit*“ tiesiogine prasme suprantame kaip nuorodas į nuosavus knygų egzempliorius. Pasaulyje, kurį eilėraštis iškelia mums prieš akis tiesioginių nuorodų tinklu, tai ypatingos knygos: autobiografinis subjektas ne tik vežiojasi jas kaip „[r]eikalingiausius kasdienybei daiktus“, bet ir išskiria iš visų „savo“ knygų kaip reprezentacines, paradigmiskai savas. Jų savumas dialektiškas keleriopai. Jos parašytos ne eilėraščiui sava lietuvių kalba, o prancūziškai ir vokiškai, tad jų skaitytojui tai savomis tapusios svetimos kalbos. Tai didžiosios Europos kultūrų kalbos, tad kartu su jomis į savumo sferą įtraukiama Vakarų kultūra. Pagaliau, čia kalbančiam poetui tai svetima – filosofine – kalba parašytos knygos, tad jų savumas čia žymi filosofinį poezijos matmenį. Šiam poetui tai pasaulio patirties ir supratimo matmuo, kurį poezija išreiškia sava, poetine kalba: ir praeityje likusį vaikystės pasaulį, ir dabartinę klajoklišką būklę šis poetas apibūdina kaip gyvenimą tame ar kitame „[l]aike ir būtyje“, o tai – originalaus vokiško žodžių junginio *Sein und Zeit* lietuviškas vertimas, sukeitus jo dėmenis vietomis taip, kaip reikalauja poetinis šios ištaros ritmas. Tai, kad Heideggerio čia išnagrinėta žmogiškos būties laikinė struktūra išties sudaro Nykos-Niliūno savipatirties ir šio eilėraščio sintaksinę architektūrą, jau matėme. Greta jos poetas nurodo dar vieną „savo“ knygą – René Descartes'o *Discours de la méthode*, arba „apmąstymus apie metodą“ – ir taip pažymi kitą savimonės struktūrą: dekartiškąjį metodą pažinti pasaulį grindžia savirefleksija – sąmonės skilimas į stebintį ir stebimą „aš“ – gryoje mąstymo veiksmo dabartyje. Šiedu metodai sudaro išsamią paradigmą būdų, kaip reflektuojantis „aš“ gali pamatyti save ir savo pasaulį.

Savęs pamatymo būdai poetui sykiu savi ir svetimi, visai kaip „savo“ filosofinės knygos, bet tapatybę jis prisiima jau iš grynai poetinės – grynos menamybės – sferos: autobiografinė persona pasivadina akivaizdžiai prasimanytu, visoms eilėraštyje pavartotoms kalboms svetimu vardu. Tiesa, parinkęs būtent šį – Killalusimeno – vardą, Nyka-Niliūnas neleidžia sustoti ties išvada, kad poetinė tapatybė tėra pramanas. Mat šį vardą prasiimanė ne jis, o jo daug skaitytas, verstas ir Heideggerio nagrinėtas vokiečių romantizmo poetas Friedrichas Hölderlinas, kuris, susirgęs šizofrenija, vadinosi Killalusimeno bei kitais prasimanytais vardais, jais pasirašydavo net ir būdamas šizofrenijos būklės kurtą poeziją ir jais norėjo būti vadinamas, kai jį kas aplankydavo jo buveinėje Tiubingene, kur uždarytas praleido net 36-erius savo gyvenimo metus (Görner 2016: 287–288). Tad turime reikalą su tokiais prasimanytais „aš“, kuriems save projektuojanti sąmonė suteikia tikrumo vertę, su kuriais ji tapatinasi, pati virsdama poli-ego-centrine sąmone, pasmerkiančia žmogų amžinai ieškoti savo vietos laike ir būtyje, nes tokiai sąmonei jokia užimta vieta nėra tikresnė už bet kurią kitą.

Tokia beprotybės ir literatūrinės menamybės samplaika – postmoderniosios sąmonės bruožas, bet Nyka-Niliūnas nesustoja ir čia. Trečioje strofoje išsakoma malda neleidžia

redukuoti šio savivaizdžio į manieringą, nihilistiškai groteskišką egzistencijos simuliavimą, paneigiantį prasmingos būties ar savosios tapatybės atradimo galimybę, kaip suprato kai kurie Nykos-Niliūno skaitytojai (Katkus 2010: 178; Žvirgždas 2009: 65–66). Veikiau poetas čia pavaizduoja pirmąją poetinės savimonės gimimo sceną. Jo suprojektuotas „aš“, prisiimdamas Hölderlino šizofreniškos savimonės tapatybę, o ne jo kaip poeto provaizdį, savosios sąmonės poli-ego-centriją pripažįsta esmine poetinės sąmonės sąlyga ir, meldamas Viešpatį negražinti jo į aiškiai centruotą savaimę suprantamą pasaulį, išsako troškimą išlikti policentriškos sąmonės įtampų tinkle. Juk tik tokia, išblaškyta, sąmonė gali imtis pastangos „surasti vietą“: įcentruoti pasaulį kokio nors, visada įsivaizduojamo „aš“ akiratyje ir taip suteikti tikrovei prasminę konfigūraciją, su kuria ir gimsta poezija.

Baigiamosios refleksijos

Trečioje „Autobiografijos 1986“ strofoje poeto išsakoma metarefleksija pasirodo juo reikšmingesnė turint omenyje, kad Nyka-Niliūnas ją įvedė tik antroje publikuotoje eilėraščio redakcijoje, greta kitų gramatinės ir poetinės sintaksės korekcijų (cf. Nyka-Niliūnas 1988). Šiuo gestu jis ryžtingai koreguoja ankstesnį savivaizdį, suformuluotą dar neišstrūkus iš vaizduojamos dabarties ir solipsistinės savivokos, kokią išties išreiškia eilėrašties be jį užbaigiančios maldos. Čia jau nėra vietos nuosekliai lyginamajai analizei, tačiau ir be jos akivaizdus šių dviejų redakcijų skirtumas leidžia aiškiai pamatyti, kad poetiniu diskursu perteikiama prasmė išties neatsiejama nuo kalbinio, tekstinio jos kūno: pertvarkyta sintaksė ir, rodos, vos vieno reikšminio dėmens stygius pateikia kitą – veikiau postmoderniai nihilistinės negu egzistencinės – poetinės sąmonės vaizdinį. Literatūros fenomenologijos projektui tai kelia praktinį imperatyvą: teorinių atramų ir metodologinių gairių ieškoti tik konkrečių kūrinių interpretavimo praktikos akiratyje, numatant ir išnaudojant filologinę interpretacinės analizės patirtį ir metodikas.

Būtent tokia prieiga mums ir leido pamatyti hermeneutinį Nykos-Niliūno savikūros diskursų *modus operandi* ir jo fenomenologinį pobūdį, poetiniame diskurse įgyjantį esminę reikšmę. Nykos-Niliūno egohermeneutikos architektūrą, Sverdiolo iškeltą iš poeto dienoraščių, jo eilėraštyje atpažinome kaip jo gramatinę sąrangą palaikančią, bet ir estetiškai performuotą savimonės struktūrą. Perėjęs į poezijos žanrą, Nyka-Niliūnas poetinio diskurso priemonėmis subendrina ir objektyvuoja asmeniškai patirtas egzistencines įtampas: iškelia jas kaip esminę poetinės sąmonės ir būties sąlygą – gyventi ir kurti nuolatinėje pasaulio prasminio konfigūravimo pastangoje.

Literatūra

- Gadamer, H.-G., 1999. *Istorija. Menas. Kalba*, sud. ir vert. A. Sverdiolas. Vilnius: Baltos lankos.
- Gadamer, H.-G., 2019. *Tiesa ir metodas: pamatiniai filosofinės hermeneutikos bruožai*, vert. A. Tekorius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras.
- Görner, R., 2016. Friedrich Hölderlin's Romantic Classicism. In: *The Oxford Handbook of European Romanticism*, ed. Paul Hamilton. Oxford: Oxford University Press, 274–292.

- Katkus, L., 2010. *Tarp Arkadijos ir Inferno: tremtis Johanneso Bobrowskio ir Alfonso Nykos-Niliūno lyrikoje*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Nyka-Niliūnas, A., 1988. Autobiografija 1986. *Metmenys* 54: 3–11.
- Nyka-Niliūnas, A., 1996. Autobiografija 1986. In: A. Nyka-Niliūnas. *Eilėraščiai 1937–1996*. Vilnius: Baltos lankos, 414.
- Nyka-Niliūnas, A., 2002. *Dienoraščio fragmentai 1938–1975*. Vilnius: Baltos lankos.
- Nyka-Niliūnas, A., 2003. *Dienoraščio fragmentai 1976–2000*. Vilnius: Baltos lankos.
- Nyka-Niliūnas, A., 2014. *Dienoraščio fragmentai 2009–2012*. Vilnius: Baltos lankos.
- Ricoeur, P., 2000. *Interpretacijos teorija. Diskursas ir reikšmės perteklius*, vert. R. Kalinauskaitė ir G. Lidžiuvienė. Vilnius: Baltos lankos.
- Sverdiolas, A., 2015. Alfonsas Nyka-Niliūnas: gyvenimo projektas. *Darbai ir dienos* 64: 49–75. <https://hdl.handle.net/20.500.12259/27749>.
- Sverdiolas, A., 2018. Greimo egologija. In: *Algirdas Julius Greimas: asmuo ir idėjos 2*, sud. A. Sverdiolas ir E. Landowski. Vilnius: Baltos lankos, 145–213.
- Sverdiolas, A., 2019. *Witoldas Gombrowiczius: filosofija ir / ar literatūra*. Paskaita akademių studijų savaitėje „Baltos lankos“, Druskininkai, 2019 7 7, garso įrašas. Prieiga per internetą: <http://www.semiotika.lt/baltos-lankos-2019/>.
- Šmitienė, G., 2007. *Kalbėti kūnu: fenomenologinė Alfonso Nykos-Niliūno kūrybos studija*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Žvirgždas, M., 2009. Tarp filosofijos ir poezijos: regimybės pavidalai Alfonso Nykos-Niliūno dienoraščiuose. *Žmogus ir žodis* II: 60–67.